

Kierkegaard anders gezien

Over de denker
die het verschil
maakt

Jan Keij

Een eerlijke religieuze denker is als een koorddanser. Het lijkt erop alsof hij op niets dan lucht loopt. Zijn steun is het dunste dat je je kunt voorstellen. En toch is het werkelijk mogelijk om erop te lopen.

Ludwig Wittgenstein

Stel je een jong mens voor en hoe die zou wensen te leven. Stel je iemand voor die sterft, en hoe die zou wensen geleefd te hebben: je zult merken dat je tot het tegengestelde resultaat komt.

Kierkegaard

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2015 Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Boekverzorging: Prezns, Marco Bolsenbroek
Illustratie omslag: Ossi Hiekkala / www.archipictor.com

ISBN 978 90 8687 168 1
NUR 730

Inhoud

Woord vooraf	9
Hoofdstuk 1	
Kierkegaard: leven en werk	15
1.1 Kierkegaards leven	15
1.2 Werk van Kierkegaard: ironie	22
Hoofdstuk 2	
Hegel: het systeem	27
2.1 Inleiding: rationalisme	27
2.2 Dialectiek en dialectische logica	30
2.3 Historicisme	39
Hoofdstuk 3	
Dialectiek volgens Kierkegaard	45
3.1 Hegel als kiem van het differentiedenken	45
3.2 Inspiratie: Levinas als differentiedenker	48
3.3 Dialectiek bij Kierkegaard: het verschil	52
Hoofdstuk 4	
Het zelf volgens Kierkegaard	59
4.1 De mens als geest: het zelf als verhouding	59
4.2 De mens als geest: het zelf als verhouding tot 'God'	64
4.3 De mens als geest: eerste conclusie	72
4.4 De mens als geest: tweede conclusie	78

Hoofdstuk 5

Het zelf en de subjectieve waarheid	83
5.1 De subjectieve waarheid is ondenkbaar: uniciteit	84
5.2 De subjectieve waarheid is ondenkbaar: onbereikbaarheid	87
5.3 De subjectieve waarheid is ondenkbaar: de paradox	93
5.4 De subjectieve waarheid is ondenkbaar: zelfrealisatie	95

Hoofdstuk 6

Angst en vrijheid	103
6.1 Het begrip ‘angst’ in verband met vrijheid	103
6.2 De zonde en de angst voor de vrijheid	107
6.3 Sartre: vrijheid en kwade trouw	110
6.4 Kierkegaard en Sartre: dialectiek tegenover dualisme	114

Hoofdstuk 7

Het esthetische stadium	119
7.1 Inleiding: de drie stadia van het bestaan	119
7.2 Het esthetische stadium	122
7.3 De dialectiek van het esthetische: verveling en wanhoop	127
7.4 De dialectiek van het esthetische in onze tijd	133
7.5 Naar de overgang ofwel: de sprong	137

Hoofdstuk 8

Het ethische stadium	145
8.1 Het ethische als het algemene: de moraal	146
8.2 Besluiten nemen	149
8.3 De herhaling	155
8.4 Het prototype van de beslissing: het huwelijk	159

Hoofdstuk 9

Het religieuze stadium	169
9.1 Voorbij het ethische als het algemene	169
9.2 Het religieuze stadium in <i>Vrees en beven</i>	171
9.3 Opening naar een tweede interpretatie	180

Hoofdstuk 10

Het religieuze: Abraham en het appèl	183
10.1 Religie en de ethische relatie tot de ander	185
10.2 Een veilige, universele en humane religie	197
10.3 De verbinding met Kierkegaard	202

Hoofdstuk 11

Verantwoordelijkheid en geweld	211
11.1 De onmogelijkheid vele ‘goden’ te dienen.	211
11.2 Casus 1: <i>Nachttrein naar Lissabon</i>	217
11.3 Casus 2: <i>Die Augen des ewigen Bruders</i>	220

Hoofdstuk 12

Dialectiek van berusting en geloof	231
12.1 Oneindige berusting: het opgeven van Isaac	232
12.2 Geloof: het terug ontvangen van Isaac.	237
12.3 De dubbele beweging als mensbeeld	244
12.4 En dan nog het christendom.	252

Slot:

Hermeneutiek ter verantwoording	255
--	------------

Bibliografie **261**

1. Werken van Kierkegaard	261
2. Overige werken.	262

Register **265**

1. Personen	265
2. Zaken	266

*En is het geen zonde en schande, men
schrijft boeken op een manier dat men de
mensen radeloos maakt tegenover het leven,
levensmoe nog voordat ze met het leven
beginnen, in plaats van dat men ze leert te
leven.*

Of/of

Woord vooraf

Er zijn mensen die terugschrikken voor de filosoof Kierkegaard, en wel omdat hij een christelijk denker zou zijn; meer een speculatieve theoloog dan een filosoof. Maar wie om die reden deze denker niet leest, gooit daarmee het kind met het badwater weg. Ik zie persoonlijk Kierkegaards christelijkheid als het badwater, en zijn verdere filosofie als het kind. Daarmee maak ik duidelijk dat het christelijke in zijn denken voor mij bijzaak is, reden waarom dit boek ook geschikt is voor mensen die het atheïsme een warm hart toedragen. Reden ook waarom de religiositeit in het denken van Kierkegaard in dit boek zo'n rigoureuze, seculiere herinterpretatie zal krijgen, waarover zelfs verstokte atheïsten enthousiast kunnen geraken.

Over interpretatie gesproken: laat ik daarover maar meteen open kaart spelen. Wie een brave, volgzame interpretatie zoekt aangaande de filosofie van Kierkegaard kan dit ongewone boek beter aan de kant leggen. Ik ga gebruikmaken (nee, geen misbruik) van Kierkegaards uitnodiging om zijn ironische teksten op een heerlijk vrije manier uit te leggen. Een ironische denker laat nu eenmaal een ander soort interpretatie toe dan bijvoorbeeld Kant of Hegel. Dergelijke systeemdenkers dwingen de interpreet veel meer in de mal van hun denken. Ironie is juist, volgens Kierkegaard, een uitnodiging om je eigen waarheid te zoeken. Daar komt nog bij dat Kierkegaard vaak verwarrend is, en inconsistent. Het verklaart waarom geen interpreet eruit is gekomen (wat misschien ook, wie zal het zeggen, de bedoeling van Kierkegaard was). Ik zal daarom in dit boek een eigenzinnige, dwarse uitleg geven die de randen opzoekt van wat nog mag, getrouw aan de teksten van Kierkegaard, want ja, die blijven het kader vormen. Kierkegaard zelf

stimuleert mij tot deze *eigen wijsheid* met zijn uitspraak in het boek *Of/of*:

De interessantste lectuur is die waarbij de lezer zelf in zekere mate productief is.

Ik heb deze uitspraak serieus genomen door uiterst productief mijn rugzak met persoonlijke ervaringen en filosofische kennis bij het lezen van Kierkegaard te raadplegen. Indachtig ook de uitspraak van rabbin Marc-Alain Ouaknin in zijn boek *De tien geboden*¹ dat zijn tekst 'een voetnoot bij mijn interpretatie is'. En indachtig zijn volgende uitspraak:

In werkelijkheid is het niet de tekst die begrepen wordt, maar de lezer die zichzelf begrijpt. Een tekst begrijpen wil al van meet af aan zeggen: hem op jezelf betrekken.

Diezelfde gedachte kom ik ook tegen bij Juli Zeh in haar boek *Briefroman*². Zij stelt:

Het schrijven brengt niet één, maar talloze teksten voort, namelijk minstens één per lezer [...] Schrijven is de literatuur van de auteur, terwijl het resultaat de literatuur van de lezer is.

De lezer leest dus in zekere zin in de teksten zichzelf. En omdat een tekst altijd meer betekent dan de schrijver zelf weet, ben ik met Kierkegaard aan de slag gegaan vanuit mijn kennis van het differentiedenken van Levinas, vanuit mijn eigen ervaringen, en vanuit mijn voortdurende wil om filosofische teksten een praktische betekenis te doen hebben. Verder heb ik leentjebuurt gespeeld bij de reus in hermeneutisch vermogen: de Franse filosoof Jacques Derrida.

Het is heerlijk om Kierkegaard zo vrij uit te leggen, heerlijk om hem zo te interpreteren dat hij voor je gaat 'werken', en zo toepasbaar wordt in je leven. Voorbij het theoretische gemuggenzift tot op de mil-

1 Amsterdam, 2001.

2 In haar boek *Briefroman* (Amsterdam, 2014).

limeter, op een abstract niveau. Voorbij het spel van ‘elkaar vliegen afvangen’ dat filosofen graag spelen. Dat is iets waar Kierkegaard juist zo’n gruwelijke hekel aan had, en wel omdat filosofie volgens hem een leidraad voor het bestaan diende te zijn. Geen theoretische exegese dus, maar een exercitie voor het bij lange na niet eenvoudige leven. En wie nu beweert dat ik op deze wijze geen recht doe aan de teksten van Kierkegaard, die antwoord ik op dialectische wijze: ik doe Kierkegaard onrecht door hem recht te doen. Het onrecht: ik volg hem niet nauwgezet als een braaf kwispelend hondje. Het recht: ik zoek een toepasbare Kierkegaard.

Kierkegaard heeft de ‘grondtekst’ van het individu willen blootleggen. Hij heeft, voorbij alle teksten, voorbij alle perspectieven, voorbij alle mensbeelden, gepoogd om bij de mens zelf, bij zijn *an sich*, zijn geheim, te komen. Ik probeer hem daarin te volgen. En mijn getrouwheid aan zijn teksten, mijn recht doen, komt inderdaad naar voren in mijn wil deze mens als ‘oertekst’ te koppelen aan de praktijk van het leven, aan jouw en mijn bestaan. Ervaring, ervaring en nog eens ervaring is wat telt. Dat is het eerste en het laatste beoordelingscriterium. En om nog even op de christelijkheid als zijnde het badwater terug te komen: dat gooi ik weg. Dan blijft met het kind toch het religieuze overeind, want dat krijgt, zoals gezegd, een heel creatieve uitleg, en wel met hulp van Jacques Derrida. Je zult dan als lezer kunnen vaststellen dat filosofie ook een vorm van kunst is. En kunst moet je benaderen met een open mind, met de bereidheid nieuwe perspectieven, nieuwe beelden op te doen. Dat geldt zeker ook voor filosofie: die bestudeer je met de bereidheid van je geloof te vallen, ook eventueel van een atheïstisch geloof, dat bij sommigen zo dogmatisch kan zijn dat het onderscheid op dat punt met bevindelijk gereformeerden wegvalt.

Filosofie is een vorm van kunst, en ze is als kunst een literair genre, zoals de romanliteratuur en poëzie. Ik maak, vanwege die verwantschap, graag gebruik van de literatuur, ook omdat in proza en poëzie dezelfde existentiële problematiek aan de orde komt als in de filosofie. Filosofie zoekt net als de literatuur naar wat de werkelijkheid van mens en wereld is. Die literatuur is, zegt John Williams³ in een inter-

3 Schrijver van onder andere de roman *Stoner* (Amsterdam, 2013).

view, 'een ontsnapping *in* de werkelijkheid'. In deze uitspraak klinkt het 'vermakelijke' van literatuur mee en dat literaire vermaak wil ik in en met dit boek ook bieden. Juli Zeh spreekt over de literatuur als de theorie van de praktijk. Hoor hier opnieuw de verwantschap met de filosofie, zeker met die van Kierkegaard, die bij uitstek een theorie van de praktijk levert, waarbij de praktijk, het leven, de basis is van de theorie.

Tot slot: wat ik met dit boek tevens duidelijk wil maken is dat de westerse filosofie aan Kierkegaard een totaal nieuwe kijk op het individu te danken heeft. Ik zal dat vooral doen door hem als differentiedenker te typeren. Vandaar: de denker die het verschil maakt. *Maakt*: voor het eerst in de westerse wijsbegeerte. Als bonus levert die kijk ook nog eens een *waarom* op waarvoor je kunt leven. En ja, als je weet waarom je leeft, kun je ook behoorlijk wat tegenslag verdragen. Conform de uitspraak van Nietzsche:

Wie een waarom heeft waarvoor hij wil leven kan bijna elk hoe verdragen.

De pretentie van Kierkegaard, en daarmee ook van dit boek, is je te wijzen op dat waarom, op je bestemming als mens, los van elke godsdienst. Los dus ook van het christendom, dat met de *menswording* van God al op weg was naar die secularisatie die uiteindelijk de mens en niets dan de mens centraal stelt.

Ik dank degenen die het boek mede mogelijk hebben gemaakt. Ik dank mijn cursisten die als immer inspiratie waren voor mijn uitleg, en die daarnaast mijn gewillige proefkonijnen waren waarop die uitleg is uitgetest. Ik dank de kritische lezers van het manuscript: John Bos, hermeneuticus in hart en nieren, Evert Kleinhout, die aan close reading deed, en mijn sceptische broer Louis Keij, van wie ik commentaar altijd met vrees en beven tegemoetzie. Ik dank Karel Deelen, die een audio-opname maakte van mijn zomercursus in Frankrijk, zodat mijn spontane 'oprispingen' behouden bleven. En ik dank de vertalers van de Kierkegaardwerken. Ik heb van hun vertalingen dankbaar gebruikgemaakt.

*Sinds mijn vroegste kindertijd herbergt
mijn hart een weerhaak van verdriet.
Zolang die daar blijft kan ik ironisch zijn –
als die wordt uitgetrokken zal ik sterven.*

Dagboeken

*Zoals de wijsbegeerte met de twijfel begint,
zo begint een leven dat waardig is menselijk
genoemd te worden met de ironie.*

Ironie

Hoofdstuk 1

Kierkegaard: leven en werk

Dit hoofdstuk is het minst opwindende deel van dit boek. Elk werk over Kierkegaard begint immers op diezelfde manier: met de beschrijving van datzelfde leven, waarbij schrijvers elkaar vooral citeren. Toch moet dat leven weergegeven worden, omdat het zo medebepalend is voor de filosofie die ten slotte gecreëerd wordt. In de verhalenbundel *Driemaal bij dageraad*¹ van Alessandro Barrico zegt Malcolm:

Je moet oppassen als je jong bent, omdat het licht waarin je woont als je jong bent het licht zal zijn waarin je voorgoed zult leven.

Weemoedigheid, religiositeit, liefde, aandacht, verdriet of de afwezigheid daarvan die je jeugd kenmerken, ze blijven een deel van je, zonder dat je in staat bent daar wezenlijk iets aan te veranderen. Wat dat betreft blijf je altijd het kind dat je ooit was. Dat geldt voor iedereen, dus ook voor Kierkegaard. En dit zal tot uitdrukking komen in zijn filosofie, temeer omdat hij over het individu nadenkt en daarbij vanzelf zichzelf als eerste referentiekader heeft.

1.1 Kierkegaards leven

Søren Aabye Kierkegaard werd geboren in Kopenhagen, op 5 mei 1813. Zijn depressieve en dominante vader, Michael Kierkegaard,

1 Amsterdam, 2013.

was een rijke textielhandelaar, afkomstig van het platteland, waar hij als kind in armoede leefde. Søren's moeder was de tweede vrouw van zijn vader. Aanvankelijk was zij een dienstmeid die het huishouden deed tijdens de periode dat de eerste vrouw van Michael Kierkegaard terminaal ziek was. Men vermoedt dat de vader al een relatie met de dienstmeid had toen zijn vrouw nog leefde. Michael Kierkegaard zou daar een groot schuldgevoel aan overgehouden hebben, dat zijn al eerder bestaande religieuze fanatisme wellicht verder versterkte.²

Søren had zes oudere broers en zussen. Ze stierven allemaal jong, op één broer na, die bisschop van de Lutherse staatskerk werd (een kerk die door Søren later heftig bestreden zou worden). Kierkegaard merkte ergens op dat hij werd geofferd op het altaar van zijn vaders religiositeit, zoals dat met Isaac gebeurde door Abraham. Dat bijbelse verhaal wordt uitgebreid geanalyseerd in Kierkegaards *Vrees en beven*. Later stelde hij dat met dat offer door zijn vader ook zijn normale mens-zijn werd opgeofferd. Met als positief resultaat dat daardoor een opdracht, een missie mogelijk werd gemaakt. Met andere woorden: zijn 'abnormaliteit' verhinderde hem te zijn en te leven zoals gewone mensen vaak leven (met een beroep, vrienden, een gezin). Tegelijkertijd was dat wellicht de 'winst' van deze opvoeding. Arnaud zegt in de roman *Lichtjaren*³ van James Salter:

Weet je, je kan worden opgevoed, grootgebracht op een manier die ruïneus is en toch, als je dat overleeft, is er niets beters in de wereld.

De vader begreep al snel Søren's hoogbegaafdheid. Hij zorgde ervoor dat die zich kon ontwikkelen tot genialiteit. Zo liet hij bijvoorbeeld de jongen luistervinkje spelen op etentjes met gasten uit de hogere standen van Kopenhagen. Na afloop moest Søren plaatsnemen op de verschillende stoelen, om per stoel de woorden van de bezoeker te herhalen, te verklaren en te becommentariëren. Een ander voorbeeld: Søren bezocht het gymnasium en kreeg van zijn vader de opdracht

2 Als kind vervloekte de vader God vanwege de armoede waarin hij verkeerde. Ook dit woog misschien zwaar in de sombere beleving van zijn geloof.

3 Amsterdam, 2014.

steeds de derde beste van de klas te worden. Rechter Wilhelm (d.i. Kierkegaard) spreekt hierover in het boek *Of/of*:

Aan het begin van het schooljaar, nadat de opgegeven boeken waren gekocht, overhandigde mijn vader me die en zei: Wilhelm, als deze maand om is ben je nr. 3 van de klas. Ik was gevrijwaard van alle vaderlijk gezeur [...] doorvragen deed hij nooit [...] om mijn ziel de kans te geven door de verantwoordelijkheid tot rijping te komen [...]. Op deze manier raakte ik er diep van doordrongen dat er iets bestond dat plicht heette, en dat die een eeuwige geldigheid bezat.

Derde worden is moeilijker dan gewoon de beste worden. Je moet er namelijk sociale en psychologische inzichten voor ontwikkelen om uit te zoeken wie de tweede en wie de vierde beste is, om daar vervolgens precies tussen te gaan zitten.

Over deze opvoeding stelde Kierkegaard later dat de fout van zijn vader niet lag in een gebrek aan liefde, maar in het ten onrechte aanzien van een kind voor een oude man. Over zijn moeder spreekt hij niet. Hij hield van haar, van deze vrouw van eenvoudige komaf die niet in staat was haar kind intellectuele vorming te geven.

Na het gymnasium ging Kierkegaard in 1830 theologie studeren aan de universiteit van Kopenhagen, misschien om daarmee te voldoen aan een wens van zijn vader. Want zijn interesse lag eigenlijk bij filosofie en literatuur, wat tot uitdrukking kwam in zijn keuze van colleges. Daarnaast ging hij, verlost uit de greep van zijn vader, een hedonistisch leven leiden met modieuze kleding, café- en bordeelbezoek en dure sigaren. De schulden die hij daarbij maakte werden uiteindelijk door zijn vader voldaan. Hij discussieerde graag en werd gevreesd om zijn bijtende sarcasme (iets wat later in zijn pamfletten tegen de staatskerk terugkwam). Zijn polemische, vaak kwetsende opmerkingen bezorgden hem de bijnaam 'de vork'. Vooral de gevoelige Hans Christian Andersen (de latere sprookjesschrijver) moest het ontgelden. Dit 'losbandige' leven kon Kierkegaard ten slotte niet volhouden. De invloed van zijn vader zat daarvoor te diep in hem.